

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет біології, географії та екології
Кафедра географії та екології

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В ГЕОГРАФІЇ
ПРОМИСЛОВРСТІ УКРАЇНИ ТА ЇХ АНАЛІЗ В
ШКОЛЬНОМУ КУРСІ ГЕОГРАФІЇ

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконав: здобувач 2 курсу 05-213М групи
Спеціальності 014 Середня освіта
Спеціалізації 014.07 Географія
Освітньо-професійної програми
«Середня освіта (Географія)»
Бронетко Сергій Анатолійович
Керівник д.геогр.н., професор Пилипенко І.О.
Рецензент доцент Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
Мельничук А. Л.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. НАПРЯМКИ І ПІДХОДИ АНАЛІЗУ СТРУКТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ НА СТАДІЇ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	5
1.1. Трансформації економічних систем: вплив глобалізації і нові фактори розміщення виробництва	5
1.2. Теорії постіндустріального суспільства у аналізі структурних трансформацій економіки	8
РОЗДІЛ 2. ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ	27
ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ В ШКІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ	38
ВИСНОВКИ	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	44

ВСТУП

Актуальність теми. Регіональний соціально-економічний розвиток будь-якої держави характеризується нерівномірністю розвитку регіонів. Тому, надважливим складовими процесу регіонального розвитку є збалансоване формування ядер (core) концентрації людської діяльності, так і периферійних регіонів. Головною причиною економічної нерівності регіонів є перманентний процес концентрації суспільної діяльності в тих точках та просторах, які демонструють конкурентні переваги.

Кардинальні суспільні перетворення, обумовлені економічними трансформаціями у виробничих технологічних процесах, структурі виробництва, безперечно, відбулися насамперед в економіці висорозвинених країн та регіонів.

Економічні трансформації в Україні в просторовому, географічному контексті тісно пов'язані насамперед зі зміною концентрації й спеціалізації промислового та сільськогосподарського виробництва, об'єктів сфери послуг.

Мета і завдання дослідження. Мета дипломного дослідження – аналіз просторових тенденцій в господарстві України і світу та використання матеріалів в шкільному курсі географії.

Досягнення наголошеної в роботі мети зумовило необхідність вирішення таких пов'язаних **завдань**:

1) провести групування й аналіз основних теорій, що пояснюють причини, чинники, суспільні фактори та особливості структурної трансформації економіки на стадії постіндустріального розвитку;

2) здійснити аналіз економічних змін в Україні для оцінки нерівності регіонів;

3) проаналізувати потенціал матеріалів щодо просторових змін в економіці в курсі географії 10 класу школи.

Об'єктом дослідження є господарство та його структура, **предметом** – просторово-часові особливості трансформацій та економічна нерівність регіонів в контексті їх використання в шкільному курсі географії.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є базові принципи географії, засади сталого розвитку людства. У роботі були використані загальнонаукові методи - системний підхід, так і порівняльно-географічний, аналіз літературних джерел.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані у дипломній роботі висновки можливо використовувати в реалізації програмних завдань курсу географії школи.

Робота складається з вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДИ АНАЛІЗУ СТРУКТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ В ЕПОХУ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

1.1. Трансформації сучасних економічних систем: глобалізації та нові чинники розміщення виробництва

Господарство – складна система, яка складається з багатьох тісно пов’язаних між собою макроекономічних елементів. Саме співвідношення між цими елементами являє собою економічну структуру.

Для структурних трансформацій характерним є великомасштабне переміщення ресурсів з одних секторів до інших. На першому етапі розвитку всіх економік більшість ресурсів сконцентровано в аграрному секторі. З ускладненням господарства відбувається тренд ресурсів від сільського господарства до індустрії та сфери послуг. Це формує першу фазу структурних трансформацій. Друга фаза пов’язана з рухом ресурсів від сільського господарства й промисловості до сфери послуг. Процеси трансформації національних економічних систем є неминучим наслідком загальних закономірностей розвитку. Усі розвинені ринкові економіки пройшли зазначені фази структурних трансформацій [22, 36, 40, 41].

Перехід економічної системи до нового стану є результатом попередніх стадій розвитку процесу трансформації цієї економічної системи, особливість яких обумовлює специфічні риси її подальшого поступу [1, 33].

Постіндустріальна структурна трансформація може характеризуватися як процес змін у галузевій і територіальній структурі господарства країн в умовах переходу до постіндустріальної стадії розвитку, що мають як спільні риси, так і специфічні тенденції як

результат взаємодії глобальних і національних соціально-економічних процесів [34].

Грунтовний аналіз теорій, які намагаються пояснити структурні економічні трансформації другої половини ХХ – початку ХХІ сторіччя, дозволив дослідникам виділити три основні шляхи їх концептуалізації: 1. зміна вагомості секторів економіки; 2. формування «економіки знань»; 3. Зміна систем виробництв від масового потокового виробництва до гнучких і широких видів спеціалізації як результатів індустріального розвитку (постфордизм). Окремий масив, що заслуговує на прискіпливу увагу, формують теорії які пояснюють зміни в територіальній організації виробництва, які відбулися під впливом економічних структурних перетворень, та виникнення нових місць та форм розміщення господарства [35].

Перший напрям теоретичної концептуалізації має найбільш тривалу історію та застосування. Незважаючи на те, що тенденція зростання функції третинного сектора в світовій економіці стало суттєво проявлятися лише в 1970-х роках, прогнозовано це явище було значно раніше. Так. першу реальну спробу розгляду сфери послуг як самостійного сектору економіки, а не похідної від сфери матеріального виробництва було зроблено авторами трисекторної моделі економіки А. Фішером та К. Кларком [43].

А. Фішер у статті «Виробництво, первинне, вторинне, третинне» (ALLAN G. B. FISHER., «Production, primary, secondary and tertiary», 1939) вводить в науковий обіг поняття «первинний», «вторинний» і «третинний» секторів. До первинного, вважає автор, належать типи і види діяльності, сектори яких пов'язана з отриманням первинних ресурсів (курульне сільське господарство та всі види видобувні галузі), до вторинного сектору економіки – галузі обробної промисловості та всі види будівництва. Третинний сектор, роль якого постійно зростає, і включає в себе сферу послуг [47].

Алан Фішер намагався вкласти в дефініцію «третинний сектор» позитивного змісту, а не тільки визначити його як просто залишковий продукт, як до нього сприймали економісти.

Таким чином, запропонована три секторна модель економіки, за авторством А. Фішера та К. Кларка, отримала свій розвиток в «Теорії стадій розвитку» американського економіста У. Ростоу. Уолт Ростоу запропонував та обґрунтував теорію п'яти послідовних стадій економічного й соціального розвитку, через які обов'язково проходять усі економіки та суспільства [49].

Перша з п'яти запропонованих стадій – «традиційне суспільство» (traditional society), яка фактично є доіндустріальною стадією розвитку. Цей етап характеризується примітивною технологією, ієрархічною соціальною структурою, способом дій і поведінки, який більше зумовлюється традиціями та усталеними звичаями, загальноприйнятою практикою, ніж тим, що У. Ростоу називає «раціональними критеріями». Ці чинники детермінують існування певного максимуму виробничих можливостей суспільств.

Друга стадія є важливим переходом до індустріальної стадії, отримала назву «період передумов для підйому» («preconditions for take-off»). На цьому ключовому етапі починається активне проникнення в індустрію досягнень сучасної для того часу науки й техніки, розбудова інфраструктури, поява нової еліти, ефективної централізованої національної держави. Формуються міста – великі промислові центри, розвивається торгівля, з'являються фінансові установи (банки).

Це все створило умови для появи третьої стадії – «відправки» в «стале зростання» («take off» into sustained growth), яку визначає Уолт Ростоу як «великий (або головний) вододіл у житті всього сучасного людства». Ця стадія, перш за все, асоціюється з промисловою революцією та детермінованими нею потужними соціально-економічними й політичними перетвореннями. Вона триває приблизно

вона триває від 10 до 30 років, упродовж яких перманентне зростання визначає загальний розвиток суспільства, економіки, детермінує політичний устрій. Стрімко збільшуються інвестиції, особливо в провідних секторах переробної промисловості [49].

Перманентне суспільне зростання приводить до стадії «руху до зрілості» яка визначається диверсифікацією («drive to maturity»), виробництва, значним перевищенням темпів зростання ВВП над показниками зростання населення. Фінансові інвестиції, вкладені у матеріальне виробництво, в обсязі 10–20% від національного доходу, забезпеченням населення необхідними продовольством, одягом і житлом (передумова наступного етапу) [43, 49].

Постійне зростання виробництва товарів споживання та послуг, а також зміцнення соціальної держави загального добробуту («welfare state») є латентним індикатором, досягнення стадії «ера високого масового споживання» (або «age of high mass consumption»). Саме у цей період здійснюється сучасна науково-технічна революція та стрімко зростає значення інформаційних систем [43].

Розвиваючи власну концепцію, у роботі «Політика та стадії росту» Уолт Ростоу («Politics and the Stages of Growth», 1971 року), запропонував до раніше виділених ним суспільних стадій додати стадію «пошуку якості життя», коли намагаються на перший план висувати духовний розвиток людини [29, 49].

1.2. Теорії постіндустріального суспільства у аналізі структурних трансформацій економіки

Концепції А. Фішера, К. Кларка та У. Ростоу стали науковим підґрунтям для формування сучасної теорії постіндустріального суспільства в її сучасному трактуванні. Формування цієї концепції прямо пов'язано з американським вченим Д. Беллом, професором соціології Гарвардського університету, який зробив величезний внесок в

формування теорії «постіндустріального суспільства» величезний внесок.

Д. Беллу є автором низка наукових праць, які розкривають суть теорії постіндустріального суспільства, який вчений визначає так: «Суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти й підвищення якості життя» [45].

Д. Белл визначив на такі базові ознаки постіндустріальної стадії розвитку: у сфері матеріального виробництва відбувається стрімке зрушення від виробництва власне товарів до продукування послуг; у самій сфері зайнятості – тенденція чисельного домінування працівників розумової праці (професіоналів, інженерів, науковців); у сфері науки – генеральну роль теоретичних знань як джерела інновацій та нових прикладних напрямів; у сфері управління – прийняття управлінських рішень на основі нових засобів інтелектуальних технологій та програмного забезпечення; у сфері екології – регулярний моніторинг за технікою та оцінку можливих наслідків технічних нововведень.

Водночас, серед економічних змін, притаманних для переходу до постіндустріального суспільства, Д. Белл визначав насамперед постійно зростаючу значимість сектора послуг. Він обґрунтовував, що з розвитком суспільства спостерігається тенденція від матеріального виробництва первинного сектору до переважання переробної промисловості та , як кінцевий результат, до домінування сектора послуг. У зв'язку з такою тенденцією автор розрізняє три головні історичні періоди в розвитку сучасних суспільства (доіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний), кожен із яких розвивається навколо певного концептуального осьового принципу [45]. Доіндустріальне суспільство, основним принципом якого є суспільний традиціоналізм, пов'язане з виробництвом продукції харчування чи інших природних продуктів (джерел), необхідних для самозабезпечення

популяції. Індустріальне суспільство на пряму має відношення до промислового масового виробництва товарів. Генеральний принцип цього етапу розвитку – перманентне економічне зростання. На противагу попередньому постіндустріальне суспільство зосереджується на виробництві й споживанні послуг.

На думку автора концепції, Д. Белла, промислові та індустріальні центри у своєму розвитку будуть змінюватися від виробництва товарів, їх транспортування й послуг, пов'язаних із виробництвом, до персональних послуг (готельно-ресторанна справа та її мережа, туризм, досуг, розваги), а на останній стадії формується до наукоємного сервісу, що забезпечує доступ до «хорошого життя», особливо охорони здоров'я, управління, вищої освіти, рекреації.

Д. Белл в своїй концепції надає особливу роль знанням, і що важливо - теоретичним знанням як важливому джерелу інновацій в формуванні основ постіндустріального суспільства, виникненні нових високотехнологічних видів виробництва. З утвердженням центральності теоретичних знань виникають нові інтелектуальні технології для вирішення складних як організаційних, так і нових технічних проблем людства.

Д. Белл передбачив серію варіантів, можливостей для майбутнього, серед яких слід відзначити такі: робота стане все більше «грою між людьми», ніж традиційною «боротьбою між людиною та природою»; наука може (лише може) стати відносно автономною, але рушійною силою в суспільстві, яка може купірувати негативні наслідки економічної діяльності корпорацій; сформується новий клас професіоналів та технічних фахівців, який зможе стати важливим чинником соціального та політичного життя; жінки стануть посідати все більш важливе місце в суспільстві завдяки, перш за все, постійному зростанню жіночої зайнятості на вищих рівнях всіх секторів економіки.

Економіка з переважанням сектора послуг стала домінуючою

версією постіндустріального суспільства та активно розроблялась у працях інших учених. Зокрема, данський соціолог Г. Еспінг-Андерсон розрізняв три моделі постіндустріального розвитку сектора послуг: ліберальну, соціально-демократичну та корпоратистську [46]. У ліберальній моделі стан сфери послуг регулюється ринком, вона розвивається в двох антагоністичних напрямках: з одного боку, просувається знаннєсміий сервіс (наприклад, інформаційно-комунікаційні послуги), у якому задіяна високооплачувана й висококваліфікована робоча сила; з іншого боку, розвиваються малокваліфіковані та низькооплачувані послуги. У результаті формується сильно поляризоване постіндустріальне суспільство, сучасним прикладом якого може бути США та Велика Британія. Сучасна соціально-демократична модель являє собою іншу складову постіндустріального розвитку. Вона характеризується виперджувальним поширенням сектора послуг у 1980-х роках ХХ сторіччя, проте здебільшого серед тих, що фінансуються із суспільних джерел та потреб (освіти, охорони здоров'я тощо). У таких розвинутих країнах Північної Європи, як Швеція, сектор надання послуг став забезпечувати гарантованою зайнятістю високоосвічену, переважно жіночу робочу силу. Корпоратистська модель постіндустріального розвитку характеризується зменшенням промислової зайнятості, проте повільним зростанням зайнятості у всій сучасній сфері послуг. Федеративна Республіка Німеччина, на думку науковця Г. Еспінга-Андерсона, є прикладом країни, для якої така модель є дійсною [46].

Концепція постіндустріального суспільства, розроблена Д. Белом та його однодумцями, стала найбільш поширеною теорією серед існуючих ідеї суспільних трансформацій. Визначення набуло дуже широкого вжитку, часом, дефініція застосовується у значенні, надзвичайно далекого від того, що запропонував перший автор. Роботи Д. Бела були справжньою спробою описати можливу траєкторію

соціального розвитку.

Українські вчені дуже по-різному ставляться до теорії домінуючої зараз концепції постіндустріального суспільства: від практично повного неприйняття її як підтвердженої наукової теорії до загальної підтримки, подальшої розробки й розгляду можливості застосовування основних постулатів до українських реалій.

Так, на думку С. Мочерного, концепція постіндустріального суспільства є недовершеною з позиції основних вимог щодо конструкції наукової теорії як вищої, найбільш сформованої та закінченої форми організації наукового і технологічного знання: «Якщо з точки зору сутності теорії оцінити концепцію постіндустріального суспільства, то вона не відповідає жодній вимозі цієї категорії, насамперед не дає цілісного знання та не розкриває законів і закономірностей функціонування й розвитку цього суспільства. Це й дало мені підставу стверджувати, що це – аморфна беззмістовна теорія» [20]. Але, вчений визнає, що в радянські часи ця теорія постіндустріального суспільства піддавалася нищівній і часто не досить аргументованій критиці як частині пропаганди..

На думку відомого вченого А. Чухна, якому належать фундаментальні праці з теорії постіндустріального суспільства, ця концепція піддавалася нищівній критиці в СРСР, оскільки її не можна було застосовувати з позиції класового чи домінуючого формаційного підходів, які були, для суспільної науки, панівними на той час. Вчений переконаний, що перехід суспільства до постіндустріальної стадії – це шлях людської цивілізації до якісно нового стану, що цей процес значно глибший, його не можливо пояснити в межах марксистського формаційного підходу з його переважно класовою спрямованістю: «Глибокі всесвітньо-історичні зміни в розвитку цивілізації не можна пояснити в межах традиційних економічних і соціальних теорій. Нова парадигма суспільно-економічного розвитку потребує нової парадигми

економічної теорії, філософії, усіх суспільствознавчих наук» [42]. Анатолій Чухно поділяв думку відомого російського дослідника В. Іноземцева про те, що запропонована концепція є «єдиною соціальною метатеорією, яка повною мірою сприйнята західною соціологічною традицією» [12].

Відомі українські вчені – автори колективної монографії: «Трансформаційні процеси і регуляторна політика в економіці України» – відзначають на практичне значення теорії постіндустріалізму, доцільність застосування досвіду розвинених країн для час розробки стратегії сталого суспільного розвитку в інших країнах [8]. Це надзвичайно важливо, як зазначають відомі українські географи, автори шановної в колі науковців роботи «Трансформація структури господарства України: регіональний аспект»: «Стратегія регіональної політики України має бути орієнтована на створення умов, які забезпечували б становлення в країні постіндустріального суспільства з його якісно вищим рівнем життя населення та можливостями оздоровлення довкілля» [40].

Ми згодні з авторами [7, 9, 11, 14, 15, 33-37], що концепція постіндустріальності має високе теоретичне й практичне значення, що визначає шлях до пізнання постіндустріальної економіки, яка є специфічною стадією цивілізаційного розвитку всього людства. Суттєва відмінність від попередніх етапів історії цивілізаційного та економічного розвитку лежить в змінах фундаментальних основи економіки: матеріальне виробництво, яке завжди було домінуючим упродовж сторіч, змінилося розвитком сферою послуг. Трансформувалося також роль визначальних чинників виробництва (землі, місцеположення, праці, капіталу, фінансів) завдяки домінуванню ролі знань, матеріалізованих у виробничих технологіях, відображених у наукових розробках, інтелектуальному потенціалі кожної людини, наявних в особливих навичках і вміннях.

Домінування ролі знань, перетворення знань на визначний фактор глобального, національного й регіонального розвитку стало головним напрямом концептуалізації постіндустріальної економіки та зумовило появу великого масиву теоретичних і практичних розробок.

Економічна діяльність різних суспільно-історичних формацій та стадій ґрунтувалася на зростаючій в часі акумуляції вмінь знань. Палеолітичне та неолітичне періоди, згідно з будь-якими стандартами аналізів було таким, які базувалися на знаннях про навколишній світ. Знахідки палеоантропологів доводять існування добре розвинених знань про поведінку диких тварин, піротехнологій (та енергетики), космології та медицини у таких суспільствах. Слід зазначити, що розвиток промисловості 19-того сторіччя був можливий лише на знаннях природничих наук. Масштаб і ступінь проникнення знань до господарської діяльності зростали з кожною наступною фазою економічного та суспільного розвитку.

Однак, слід відзначити, що незаперечним є той важливий факт, що в останній чверті 20-го сторіччя відбулося безпрецедентне зростання обсягів та використання запатентованих, кодифікованих, неявних і прихованих знань, поширилася формальна освіта. Стрімке зростання сектора послуг дуже сильно активувало міжсекторальний обмін знаннями та інформацією. Усе це дало підґрунтя для формування ідеї суспільних змін та появи думки про те, що людство перейшло в якісно нову фазу розвитку суспільства, яку назвали «суспільство знань».

Німецькі дослідники, вивчаючи особливості розвитку промислових галузей різного ступеня технологічної інтенсивності, виокремили декілька факторів, які значно активували формування суспільства знань [16].

Першим учені називають доповідну записку під назвою «Межа науки – нескінченність» («Science – the Endless Frontier»), підготовану радником президента Т. Рузвельта В. Бушем. Записка була адресована

президенту та пропонувала програму післявоєнних наукових досліджень. У висновках документа зафіксовано: «Нація, яка залежить від інших у нових фундаментальних знаннях, буде повільною у своєму технологічному прогресі та матиме слабку конкурентоздатність у світовій торгівлі». Ця позиція стала досить поширеною й розтираженою в документах, що стосувалися фінансування науки та освіти.

Другою рушійною важливою силою став розвиток корпоративного капіталізму. Надзвичайне зростання великих виробничих корпорацій зкорегувало трансформацію сучасних інноваційних процесів. Від тепер інновації все частіше ставали самим продуктом діяльності спеціально створюваних при великих фірмах підрозділів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт. Процес, що почався в німецькій хімічній промисловості, швидко поширився на знакові американські фірми. Інформаційні та технологічні зв'язки між інноваціями та корпораціями стали головною ознакою нового часу функціонування економіки.

Третьою силою можна назвати інтенсивні дискусії, спричинені запуском радянського супутника в 1957 році, що, на думку американського економіста Р. Нельсона, стало головним «планетарним свідченням позаамериканської ефективною наукової діяльності» та викликало справжню паніку в західних країнах із приводу формального «ігнорування науки й технології». Це мало позитивні наслідки для розвитку телекомунікації, аерокосмічної галузі та комп'ютеризації в провідних країнах «Організації економічного співробітництва та розвитку» (далі в тексті ОЕСР), які значно посилили державну підтримку відзначених сфер діяльності.

Постійно зростаюча конкуренція між головними центрами і важелями світової економіки (США Західна Європа та Японія) – четвертий зі згаданих зовнішніх факторів [35].

Всі означені вище та інші чинники разом створили підґрунття для збільшення інтересу до зростаючої ролі науки й технології та для формування нових наукових теорій.

Слід зазначити, що економічна й географічна наукова література XIX – першої половини XX століття не відзначалися особливою увагою до питань важливості знань для економічного розвитку. Лише поодинокі вчені звертали увагу інших вчених на роль інтелектуального капіталу для швидкого економічного зростання. Австрійський та американський економіст Й. Шумпетер, відзначає важливість знань в економіці, розглядав дослідження та інновації, в основі яких лежить така собі «нова комбінація знань», яка несе необхідну виробничу функцію [44].

У відомій неокласичній економічній літературі інноваціям та знанням вже відводилася роль істотних, рушійних факторів економічного зростання, проте все що, прямо і безпосередньо не визначало формування ціни товару, не заслуговувало на особливу увагу. Неокласичні економісти визнавали лише такі фактори виробництва, як праця й капітал (фінанси).

Нова теорія економічного зростання, яка, переважно, ґрунтується на працях відомого американського економіста П. Ромера, сформулювала зміни до неокласичної моделі через розгляд технології та знань як внутрішньої частини моделі. Деякі автори відзначали далі, стверджуючи, що знання мають бути головним чинником виробництва, відтісняючи такі традиційні фактори, як капітал і праця (робоча сила) [48].

У науковому обігу з'явилося та закріпилося поняття «економіка знань». Дефініцію уперше було використано американським економістом Ф. Махлупом. Він намагався віднайти шляхи делімітації секторів із найбільшою концентрацією знань та зробив спробу їх аналізу. Учений виділив 6 секторів, що продукують знання (освіта, науково-дослідні й дослідно-конструкторські роботи, художня

творчість, інформаційні послуги, засоби комунікації, інформаційні технології), продемонстрував частку цих секторів у ВВП та структурі зайнятості та спрогнозував їх подальше зростання. Науковець оцінив економіку знань США 1958 року в 136,4 млрд доларів, що складало майже 30% ВВП країни [16].

Розрахунки Ф. Махлупа продемонстрували та дали суттєвий поштовх до появи великої хвилі публікацій з економіки знань. Перша суттєва хвиля, що розпочалась у 1970-х роках, стосувалася, перш за все, так званої інформаційної економіки. Поняття «знання» й «інформація» часто вживались як взаємозамінні. Однак, із часом, відміни розмежування між інформацією, яка є базою для формування знань і відзначається деякою аморфністю й хаотичністю, та знаннями і наукою з їх чіткою структурованістю й організованістю та впорядкованістю ставало чіткішим. В більшості випадків, мова йшла про «економіку знань» («knowledge economy»).

Подальшому, друга хвиля публікацій, що розпочалася в 1990-х роках та продовжує тривати донині, стимулювалася ОЕСР, яка свою увагу до цієї проблематики пояснює ким чином: «Роль знань (порівняно з природними ресурсами, фізичним капіталом і низькокваліфікованою працею) набуває все більшого значення. Хоча швидкість руху може різнитися, проте всі економіки ОЕСР рухаються в напрямі «економіки-на-знаннях» [21]. Адже, саме в документах ОЕСР, поруч із поняттям «knowledge economy», що завжди перекладається як «економіка знань», почали активно активно вживати термін «knowledge-based economy», що в дослівному перекладі звучить «економіка, що базується на знаннях». З огляду на деяку складність такого словосполучення пропонується вживати термін «економіка-на-знаннях», який є більш точним.

Організація ОЕСР, створюючи відповідні свої робочі групи, комітети, бази даних, залучаючи до роботи вчених, проводячи

конференції з розвитку новітньої концепції «економіки-на-знаннях», готуючи масу публікації та аналітичні матеріали, постійно намагалася привернути увагу діючих політиків до актуальних питань науки й технології та прагнула стимулювала наукові дослідження.

Відзначається, що першою помітною науково-практичною розробкою дослідників технологій та науки стала так звана «концепція національних систем інновацій» (в подальшому НСІ). Як відзначає канадський дослідник Б. Годін, це була важлива спроба надати відповіді на критику в адресу економістів щодо їх неспроможність інтегрувати сучасні існуючі інституції з теоретичними та економетричні моделі суспільних процесів [26]. НСІ розглядалась розробниками концепції як «сукупність існуючих інституцій, взаємодія яких визначає сучасну інноваційну ефективність національних виробників». НСІ складається з елементів (фірм, лабораторій, органів державного регулювання, освітніх установ, фінансових інституцій тощо) та системи комунікацій між ними, які взаємодіють у процесі створення, поширення, дифузії й використання нових та економічно корисних знань.

Публікації, присвячені НСІ, можна розділити на дві групи: одні здебільшого описують інституції та шляхи організації НСІ в різних країнах, натомість інші є більш «теоретичними» й фокусуються на знаннях і процесі пізнання. Тому, саме серед учених другої групи відновилось попереднє поняття «економіка знань» (knowledge economy), з'явилися нові поняття «суспільство пізнання» (learning society) та популярні «економіка пізнання» (learning economy), запроваджені відомим данським ученим Б. Лундвалом).

На початку 1990-х років концепцію національних систем інновації було взято в оберт ОЕСР із метою сильнішого привернення уваги політиків до актуальних питань інновацій в умовах глобалізації та постіндустріального розвитку. Заступником директора правління ОЕСР із науки, технології та виробництва став згадуваний професор Б.

Лундвал. Було розроблено систему показників для вивчення НСІ, фінансувалися програми з їх дослідження.

Водночас концепція піддавалася критиці, наприклад, за те, що вона не стала «разюче оригінальною» та приділяла високу увагу здебільшого інституціям, а не розповсюдженню знань як таких: «Ефективна система поширення знань і доступ до них є обов'язковою умовою для зростання інноваційних можливостей» [43].

Теорії, які намагаються пояснити економічні й суспільні трансформації переважно змінами в характері матеріального виробництва, його технології та формах організації виробничих структур, формують третій напрям концептуалізації нової економіки. Найвідомішою теорією подібного спрямування є постфордизм.

Постфордизмом названо домінуючу систему економічного виробництва, споживання та інших суспільних явищ, що з'явилась у найбільш економічно розвинених країнах світу наприкінці ХХ століття. Відзначається, що постфордизм протиставляється фордизму як визнаній системі масового матеріального виробництва стандартизованих товарів на збірних конвеєрах із використанням некваліфікованих або напівкваліфікованих робітників, зайнятих простими операціями та об'єднаних на великих підприємствах [43]. Фордизм сформувався на автомобільних заводах Г. Форда, на честь якого й отримав свою визнану назву.

У суспільних географів фордизм асоціюється з формуванням головних регіональних промислових осередків у найбільш індустріально розвинених країнах (наприклад, автомобілебудування в регіоні американського Середнього Заходу, британського Західного Мідленду, Північного Заходу Італії) та характерними просторовими моделями економічної діяльності, яким, в цілому, притаманний просторовий розрив між місцем розробки продукту в науково-дослідних центрах та регіоном реального фактичного виробництва стандартизованої продукції

[35].

Масове (часто складальне) виробництво стандартизованої продукції, яке потребує потужних стабільних ринків, в роки постійного відносно сталого зростання до кризисного 1973 року спиралося на дієву державну підтримку високої купівельної здатності населення та захист внутрішніх національних ринків. Так звана держава загального добробуту або *welfare state*, яка тісно асоціюється з фордизмом, намагалася забезпечувала такі умови. Проте, на початку кризисних 1970-х років система фордизму почала давати збої. На думку британського вченого А. Філдінга, це зумовлювалося, по-перше, кризою попиту, спричиненою постійно зростаючими світовими цінами на нафту, по-друге, виснаженням можливостей тейлоризму – наукового менеджменту процесу праці [43]. Окрім того, уся фордистська система базувалася на відносній замкнутості національної економіки, у межах якої підтримувався відносно збалансований зв'язок між виробництвом і споживанням. Глобалізація виробництва та зростання світової торгівлі порушили національний баланс [431].

Для виходу фордизму з кризи вживалися різні заходи, розроблялися форми компромісу між працею та капіталом. Масове стандартизоване виробництво заміщувалося гнучкою спеціалізацією, що базується на високопрофесійній роботі «в мережі взаємопов'язаних, незалежних, спеціалізованих і гнучких фірм». Саме гнучкість матеріального виробництва стала найбільш характерною рисою нової системи індустріального виробництва й управління, що дістала назву «постфордизм». Географи вживають також термін «післяфордизм» («*after-Fordism*»), пояснюючи це тим, що саме він краще відображає справжній стан речей, коли найбільші суперечності попередньої системи залишаються нерозв'язаними [35].

Постфордизм з'являється в середині 1980-х років, наприкінці 20-го сторіччя. Найбільш характерною, визначною його рисою є більш гнучкі,

ніж в попередню еру фордизму, методи виробництва, що виявляється у застосуванні багатофункціональних машин із програмним забезпеченням, формуванні нових міжфірмових зв'язків у формі субконтрактів, стратегічних альянсів, специфічних «точно-в-час» виробництва (або just-in-time production), у запровадженні тісних взаємозв'язків між стадіями розробки продукту, маркетингу, виробництва, появою невеликих вузько спеціалізованих (дрібносерійних) підприємств для сегментованих ринків. Сучасні дослідники вказують на кардинальну зміну організації виробництва від домінуючої в фордизм бюрократично-ієрархічні форми до організації діяльності навколо проектів. Ключовим аспектом гнучкої спеціалізації є здатність фірм мати доступ до мережі субконтрактерів і партнерів, щоб максимально швидко довести продукт до ринку [34].

Постфордистська географічна, просторова організація виробництва відзначається появою нових територіальних форм організації (наприклад, кластерів чи промислових районів) та розміщенням матеріального виробництва в регіонах, які були менш промислово розвинутими за часів фордизму (наприклад, італійська Емілья-Романья, Центральна Португалія, швейцарський кантон Юра, данська Ютландія).

Поняття фордизму та постфордизму сьогодні вживаються як у вузькому розумінні (як методи організації виробничого процесу), так і в широкому контексті (для узагальненого опису всієї існуючої системи суспільних процесів). Для суспільної географії та її досліджень безперечний інтерес становить власне другий підхід. Складність предмета дослідження пояснює існування багатьох точок зору, зокрема, на генезіс, масштаб, засоби та форми існування постфордизму, який став темою активних дебатів для науковців.

Виділяються три наукові напрями з тлумаченням постфордизму: школа регуляції або (Regulation School), неошумпетеріанізм (Neo-

Schumpeterianism) та теорія гнучкої спеціалізації (Flexible Specialization). Найбільш впливовою серед постфордистських концепцій є теорія регуляції. Власне, її автори зробили найбільше для розповсюдження категорій «фордизм» і «постфордизм» та ініціювали дискусію про їх сутність [53]. Теорію регуляції було запропоновано французькими дослідниками у 1970–1980-х роках. Головними її розробниками є М. Агльєтта, Р. Буайє, А. Ліпієц [34, 43]. Французька школа регуляції робить спробу пояснення своєрідного парадоксу в розвитку капіталізму: наявності нестабільності, криз перманентних змін і, водночас, здатності до самостабілізації через запровадження нових адекватних правил, норм, інституцій тощо. Запропонована теорія базується на двох фундаментальних категоріях: 1) «режим накопичення» або етап («Regimes of Accumulation»), яким означається історичний період стабільності в розвитку капіталізму за рахунок певної системи виробництва та споживання; 2) «способи регуляції» («Modes of Regulation»), які мають пряме відношення до сукупності інституцій, правил, традицій, норм, писаних і неписаних законів суспільства, які визначають та контролюють режим акумуляції й делімітують його форми та забезпечують певну стабільність.

Відповідно до такої регулятивної теорії кожен режим акумуляції досягає певної кризової точки, коли засоби регуляції стають недієвими, тому, суспільство змушене формулювати адекватні правила й норми, сприяючи формуванню нових способів регуляції. Це започатковує новий етап, режим акумуляції, який із часом неминуче постане перед кризою та необхідністю формулювання нових регулятивних норм тощо.

Теорія регуляції стверджує, що неможливо точно передбачити періоди зростання й кризи та їх часові межі внаслідок залежності від специфічних історичних умов. Саме в цьому полягає суттєва, головна відмінність від теорії «довгих хвиль» М. Кондратьєва, згідно з якою «довжина» хвилі є чітко визначеною [13].

Неошумпетеріанський напрям розвиває ідеї вченого Миколи Кондратьєва про п'ятдесятирічні «довгі хвилі» стадій в розвитку капіталізму та австрійського й американського економіста Й. Шумпетера про провідну роль підприємців-інноваторів у народженні нової технічної парадигми [13]. Техніко-економічна парадигма (далі – ТЕП), є, власне, сфера виробництва та економічних відносин з усіма сукупно притаманними їй явищами в виробництві і споживанні (технології, організаційні та управлінські методи, розподіл прибутків), є однією з базових категорій неошумпетеріанців. Вдалий перехід від однієї ТЕП до іншої залежить від ефективності стрибка в продуктивності, який досягається, переважно, поширенням технологічних інновацій на всю економіку та її складові. Інновація тлумачиться більш широко та включає, окрім запровадження нових продуктів і процесів їх виробництва, також нові, більш сучасні, форми організації праці та менеджменту, нові економічні сектори, нові транспортні та, в цілому, комунікаційні технології, нове географічне розміщення виробництва тощо.

Неошумпетеріанізм базується на концепціях теорії хвиль Миколи Кондратьєва. Відповідно до неошумпетеріанізму кожній хвилі притаманна певна техніко-економічна парадигма. Фордизм був техніко-економічною парадигмою четвертої хвилі М. Кондратьєва, а постфордизм – п'ятої. Таким чином, неошумпетеріанці намагалися наповнити хвилі М. Кондратьєва конкретним історичним змістом, аналізом техніко-економічних і соціально-інституціональних змін [34].

Чимало прихильників серед суспільних географів здобула концепція гнучкої спеціалізації, яка, переважно, зосередила свою увагу на розв'язанні головної проблеми фордизму, яку можна узагальнено охарактеризувати як «негнучкість». Вважається, що в сучасній економіці одночасно співіснують дві головні індустріальні парадигми: масове виробництво стандартизованих товарів із використанням

вузькоспеціалізованого обладнання та малокваліфікованих працівників та гнучка спеціалізація – індустрія різноманітних товарів невеликими партіями з використанням багатоцільового обладнання й кваліфікованої праці. Масове сучасне стандартизоване виробництво та висока спеціалізація демонструє ефективність лише в разі стабільності ринків збуту [34].

За існуючих труднощів реалізації виробленої промислової продукції виробник зазнає потужних втрат через відому негнучкість виробничої системи. Для ефективності масового виробництва головною проблемою є довготривала стабілізація ринку, для гнучкої спеціалізації – підтримка «постійної інноваційності».

У певні історичні періоди одна виробнича парадигма може суттєво переважити іншу та стати домінуючою. Саме ці моменти трансформації дістали назву «індустріальні переломи» (industrial divides). Перший індустріальний перелом був пов'язаний із появою на початку ХХ століття технологій масового виробництва, яке зародилось і феноменально розвинулось у США й поширилось у всьому світі. Другий індустріальний перелом, на думку авторів однойменної книги, розпочався в 1970-х роках і привів до відродження ремісничого виробництва. Це обумовлювалося підвищенням попиту на нестандартизовані товари високої якості, насиченням головних ринків масовою продукцією, генезисом та розвитком багатофункціональних промислових технологій та гнучкого трудової досвіду [34, 35].

Для більшості авторів та прихильників концепції гнучкої спеціалізації масове індустріальне виробництво й гнучка спеціалізація не лише є парадигмами виробництва, а й історично реалізуються в типах економіки, коли один тип виробництва домінує на певній території: у регіоні, в межах національної державі чи світовому масштабі.

За класичною фордистської моделі масового виробництва ефективним шляхом зростання економічної віддачі є економія на

масштабах виробництва. Зі зміною ситуації на ринках, з подорожчанням праці, зростанням частки заробітної плати в собівартості масової продукції такий шлях нарощування прибутків став перманентно нестабільним. Звичайним економічним явищем стало переміщення виробництва в країни з самою дешевою працею. Протистояти цьому масовому явищу, на думку авторів концепції гнучкої спеціалізації, могла лише розробка стратегії гнучкого виробництва з акцентом на інноваціях і спеціалізації (наприклад, створення нових послуг, продуктів і товарів для нестабільного мінливого ринку) [40]. Що більш мінливими та сильно нестабільними ставали ринки, то все більше фірм експериментували з гнучкими формами організації, які давали можливість ефективно запроваджувати швидкі зрушення у виробництві.

Під час вивчення італійського регіону Емілья-Романья С. Браско зміг виявити, що існуюча щільна мережа малих підприємств обробної промисловості зберігала конкурентоздатність на міжнародному рівні [39]. Фірми, які функціонували на території цих індустріальних районів, користувалися перевагами гнучких ринків праці та дієвими методами «точно-в-час», характерними для малосерійного виробництва, а також співпрацювали, використовуючи разом спільною інфраструктурою, матеріальними, інформаційними й людськими ресурсами. Таке посилення зв'язків між підприємствами спричинило зростання агломераційних (суміжних) і кластерних тенденцій на обмеженій території їх розташування. Запровадження гнучких виробничих систем зумовило глибоку реорганізацію промислових систем та економічних потоків, появу поняття економії на різноманітності замість економії на ефекту масштабів. Почали формуватися нові індустріальні райони, які змогли адаптуватися до структурних змін і скористатися можливостями нових технологій виробництва. Зміни в територіальній організації виробництва, що постійно супроводжували постіндустріальні трансформації, стали основою для виникнення цілої низки концепцій,

які намагалися пояснити появу нових територіальних утворень.

Існуючий науковий доробок в цілому представлений стійкими науковими концепціями, які намагаються пояснити ендегенні та екзогенні чинники зміни стадій розвитку сучасної економіки та пояснити функціонування її як системи та сучасні тренди. Саме базуючись на таких концепціях ми можемо пояснити сучасним школярам різноманіття та полістадійсть сучасного розвитку світової економічної системи, сучасну просторову диференціацію країн, регіонів і частин світу.

РОЗДІЛ 2

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

Розвиток сучасної економіки України та її регіонів у пострадянський період характеризується інтенсивною складною динамікою та різноманітними трансформаційними процесами. Так, 1990-ті рр. ознаменувалися безпрецедентним скороченням виробництва валового внутрішнього продукту (далі – ВВП). Найнижчим обсяг виробництва ВВП був зафіксований у 1999 р., він становив лише 40,8% від рівня 1990 р. [26].

Ринкові реформи й лібералізація зовнішньоекономічної діяльності дали результат, що характеризувався помітним зростанням економіки та суттєвими змінами в її структурі, лише в початку 2000-х рр. Таке ростання тимчасово сповільнилося в 2009 р. лише у зв'язку зі світовою економічною кризою [10]. У середньому в країні збільшення виробництва склало у валової доданої вартості в 2011 р. становило 180% рівня 2000 р. До групи областей і регіонів із найвищими темпами зростання економіки слід віднести, з одного боку, слаборозвинені індустріально регіони, що отримали відносно високі інвестиції на нульовий базовий рівень, а з іншого – регіони, області, у яких розміщені найбільші міста країни (Київ і Харків), які вже набули ознак метрополітенських ареалів і перейшли на стадію постіндустріального розвитку. В той же час, найнижчий рівень зростання економіки демонстрували старопромислові регіони Донбасу та індустріального Придніпров'я, що пояснюється слабодиверсифікованою структурою економіки з домінуванням важкої індустрії та низьким або невисоким рівнем технологічності виробництва [17].

Головною рисою трансформації структури реальної економіки України та її регіонів за два останні десятиріччя є стрімке скорочення

частки первинного й вторинного (реальних секторів) за сильного зростання третинного сектора економіки. Так, відзначимо, у цілому в країні за 2001–2014 рр. частка третинного сектора в узагальненій структурі доданої вартості зросла з 36,4 до 50,2%. Спостерігається найвища частка третинного сектора в західних, центральних та прикордонних областях, у яких розміщені великі постіндустріальні міста, що демонструють метрополітарні функції (м. Київ – понад 75% загального обсягу валової доданої вартості, східна Харківська область – 56,6%, Львівська область – 54,7%, Чернівецька область – 54,4%, Волинська область – 52,4%, Закарпатська область – 52,2%). Найнижчі показники розвитку третинного – у Полтавській (29,3%) області, Луганській (34,3%), Дніпропетровській (36,0%) та Донецькій (39,2%), що притаманне для старопромислових, індустріально розвинених регіонах, що мають інертну, «обтяжену» структуру виробництва [24].

Тенденція до зростання постійного третинного сектора економіки відповідає загалом світовим трендам, однак, відзначається, що в Україні цей процес має свою окрему специфіку і не завжди його слід кваліфікуватися як прогресивний. В цілому, це пояснюється тим, що в більшості регіонів країни частка третинного сектора зростає переважно внаслідок збільшення частки тих видів діяльності, які пов'язані зі обміном (операціями з нерухомістю та торгівлею тощо). Водночас, ті види економічної діяльності, які забезпечують стале функціонування виробництва й продукування інновацій (науково-дослідна та проектно-конструкторська діяльність, ринкова інфраструктура, надання підприємницьких послуг (інжиніринг, консалтинг, маркетинг тощо)) у більшості регіонів залишаються слаборозвиненими [27].

Також, визначальною рисою трансформації структури в 2000-х роках економіки України, яка помітно визначається останнім часом, є зростання частки видобувної промисловості на тлі загального зниження частки первинного сектора економіки. Цей негативний процес є ознакою

посилення екстенсивної спрямованості розвитку економіки країни та її багатьох регіонів.

Так, у 2014 р. частка промисловості у виробництві в структурі валової доданої вартості України становила 28% (у 2000 р. – 32%), а у структурі зайнятості населення – 24,5% (у 2000 р. – 27,9%). При цьому, слід відзначити, що близько 51% промислової продукції країни продукується в чотирьох старопромислових регіонах, що відзначалися надвисокою часткою (понад 80%) галузей важкої індустрії в структурі матеріального виробництва: Донецькій (19,9%) і Луганській (7,9%), Запорізькій (7,3%) та Дніпропетровській (15,6%) областях. Ще понад 12% припадає на м. Київ. Також, відповідний показник є значним для Полтавській (4,6%), Харківській (4,7%), Одеській (3,4%), і Київській (3,1%) областях. Для більшості інших регіонів України цей показник не перевищує 2,5%. Також, реальне співвідношення між регіонами щодо виробництва промислової продукції впродовж останнього десятиліття залишається стабільним. Лише останнім часом відзначається незначна тенденція до зростання частки промислової продукції у Хмельницької, Закарпатської, Тернопільської, та інших областей країни [2].

Головними видами промислової діяльності України є виробництво продуктів харчування, напоїв і тютюнових виробів (майже 20% загального обсягу промисловості), виробництво й розподіл електроенергії (18%), добувна промисловість (11%), машинобудування (11%), все металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів (16,6%), хімічна та нафтохімічна промисловість (6,7%).

Інституційні зміни в організації промисловості, пов'язані з перерозподілом реальної власності на основні засоби виробництва (приватизація основних промислових підприємств), створенням дуже потужних фінансово-промислових груп та поліпшенням загального інвестиційного клімату на початку 2000-х рр., забезпечили значне зростання матеріального виробництва. Найбільшого рівня приріст

промислової продукції досяг у докризовий 2007 р. і становив 187% рівня мінімального 2000 р. Всвітня економічна криза викликала його падіння в 2009 р. Проте, вже у 2011 р. промислове виробництво реалізованої продукції промисловості становило майже 166% рівня 2000 р.

Найвищими показники зростання промислового виробництва були в низці слаборозвинених в індустріальному плані центральних і західних областей: Черкаській (287,2%), Закарпатській (311,4%), Кіровоградській (274,4%), Волинській (283,2%), Тернопільській (253,3%) Житомирській (255,4%) та інших, що пов'язано з достатньо ефективною реалізацією в цих регіонах багатьох інвестиційних проектів, насамперед відродження на новій технологічній основі виробництва харчової продукції, різних напоїв та тютюнових виробів, окремих (старих і нових) машинобудівних виробництв (створення підприємств зі збирання автомобілів та автобусів, нової побутової техніки тощо), виробництва та виготовлення будівельних матеріалів тощо. Загалом, індустріальне виробництво певною мірою стимулювалося завдяки наданню окремим регіонам і містам у Закарпатській, Волинській, Житомирській та інших областях статусу території пріоритетного розвитку та спеціальних економічних зон.

Найнижчі показники зростання промислового виробництва спостерігалися в південних областях, таких як (Херсонській (100,4%) та Одеській (144,2%), у яких пріоритетний розвиток отримав зовнішній транспорт та сільське господарство), у старопромислових регіонах Сходу Дніпропетровській (150,6%) та Донецькій (147,3%) областях, що відзначаються найвищою часткою в промисловості країни) та в загалом депресивній Чернігівській області (142,8%).

Просторово диференційованою за аналізований період була також динаміка виробництва спостерігалася за окремими видами промислової діяльності. Так, самими високими темпами приросту в Україні характеризувалися певні види промислової діяльності, а саме:

виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (219,3%), машинобудування (288,7%), хімічна й нафтохімічна промисловість (190%). Надвисока динаміка зростання галузей обробки деревини й виготовлення виробів із деревини продемонстрували 330%, група целюлозо-паперового виробництва та видавничої справи 230%. Ця тенденція може в перспективі поставити їх на рівень загальнодержавної спеціалізації.

Однак, незважаючи на певну стабілізацію структури промислового виробництва в Україні в період 2000-2010-х років, у ній відбулися суттєві трансформації, тренд яких було закладено ще в 1990-і рр. Так, в період 1991–2000 рр. в структурі індустріального виробництва країни й регіонів відбулися такі зміни [32]:

- різко зросла важкість галузевої структури промисловості за рахунок зростання частки матеріало-, енерго- та екоємних галузей важкої промисловості (чорної металургії, електроенергетики, видобувної та хімічної промисловості та інших галузей);

- суттєво скоротилися загальні обсяги та відсоток високотехнологічних виробництв (насамперед, таких як машинобудування), а також, окремих видів традиційних виробництв промислових товарів широкого вжитку (і перш за все, легкої промисловості).

Такі негативні тенденції фактично призвели до втрати Україною статусу високоіндустріальної держави.

В цих нових умовах ринкових трансформацій економіки та майже повнолібералізації зовнішньої торгівлі вищезазвані негативні тенденції в динаміці структури індустрії детермінувалися декількома факторами: відносним зростаючим попитом на світовому ринку на українську продукцію галузей важкої індустрії (чорні метали, електроенергію, продукцію хімічної промисловості тощо); відсутністю та стрімке падіння попиту на продукцію високотехнологічних галузей

промисловості України, які фактично не спромоглися змінити військову орієнтацію та перейти на випуск цивільної наукоємної високоякісної продукції; низькою загальною конкурентоспроможністю продукції та товарів широкого вжитку українського виробництва тощо. Загалом, регіональні процеси розвитку та траєкторії промисловості в країні значною мірою відповідають всім наведеним тенденціям.

Останнім часом динаміка індустріального виробництва країни характеризується стрімким збільшенням частки видобутку неенергетичних корисних копалин в усіх регіонах країни. Розроблення надр і різномасштабний видобуток мінеральної сировини за сприятливої існуючої кон'юнктури міжнародних ринків більше, ніж будь-який інший існуючий вид економічної діяльності, забезпечує прибуток. Масштабні інвестиційні проекти, які нині є в країні та в найближчій перспективі реально плануються до втілення, свідчать про те, що ця тенденція може лише посилитися. Насамперед, до таких проектів відносяться плани з формування потужного гірничо-рудного комплексу в Полтавська область в межах Кременчуцької магнітної аномалії, будівництво комбінату з видобутку, переробки та збагачення титано-апатитових руд в Житомирській області, нарощування обсягів видобутку уранової руди в межах Кіровоградській області тощо. Більшість таких проектів є екологічно шкідливими та небезпечними та можуть сприяти збалансованому, динамічному та постіндустріальному розвитку регіонів.

Аграрна реформа в Україні проводилася за головними п'ятьма напрямками: господарська структурна реформа (перетворення колгоспів і радгоспів в більш сучасні приватно-ринкові структури), формування аграрного ринку, земельна реформа, етап фінансової стабілізації, соціальний розвиток сільської місцевості [5].

Сучасні дослідники виділяють три основні етапи реалізації аграрної реформи в Україні. Перший етап передбачав роздержавлення й приватизацію земель, проведення розпаювання, реструктуризацію

підприємств у нові, більш відповідні, організаційно-правові структури. З 1995 р., внаслідок розпаювання всього майна й земель колективних сільськогосподарських підприємств власниками земельних паїв середнім розміром біля 4,2 га стали майже 6,6 млн. селян. Вже до 2000 р. на базі існуючих колективних сільськогосподарських підприємств було знову створено 14,2 тис. приватних аграрних формувань (серед яких майже 9% становили фермерські господарства, майже 20% – приватно-орендні підприємства, до 25% – виробничі кооперативи, 48% – господарські товариства). Також, 7,4 тис. новостворених підприємств в загальному зберегли земельні масиви колишніх колективних сільськогосподарських підприємств на цих територіях.

Наступним завданням другого етапу аграрної реформи України було створення ефективного аграрного ринку. Передбачалося, що це стануть не лише аграрні біржи, надання економічної свободи аграрним підприємствам щодо каналів збуту ними виробленої продукції та формування ціни на неї, а й формуванні в кожному поселенні пунктів системи заготівлі сільськогосподарської продукції, нових кредитних спілок, сільськогосподарських обслуговуючих та переробних кооперативів; появи в кожному районі торгових домів, нових і сучасних оптово-роздрібних торговельних закладів; створення та функціонування в містах із постійним населенням понад 100 тис. жителів (великі міста) оптово-продовольчих ринків, постійно діючих та сезонних ярмарків-виставок, аукціонів живої худоби тощо.

Генеральним завданням третього етапу була фінансове оздоровлення аграрних підприємств через процедуру списання боргів сільськогосподарських угідь та сільськогосподарських товаровиробників, надання дотацій для виробництва м'яса й молока, звільнення окремих підприємств від сплати податку на додану вартість, введення фіксованого сільськогосподарського завального податку.

У цілому в 2000-х рр. спостерігалось всебічне збільшення обсягів сільськогосподарського виробництва, стрімке зростання його експортного потенціалу. Також, в процесі реформування в Україні було здійснено реальний перерозподіл землі між підприємствами різних форм власності.

Важливою особливістю сільського господарства України є те, що наймасовіші особисті селянські господарства виробляють більше половини загального обсягу сільськогосподарської продукції, однак загалом їхня частка щороку знижується. Найвища частка особистих підсобних господарств у виробництві валової продукції сільського господарства притаманна для областей Західної України (так, в Закарпатській (95,6%), Львівській, Івано-Франківській, та Чернівецькій), а загалом найнижча – для Київської (39,7%). Розрив між мінімальною й максимальною частками становить 2,4 рази.

В агробізнесі України активно функціонують та домінують агрохолдинги, які є вертикально інтегрованими структурами, що утворилися шляхом форм оренди землі потужними фінансовими й сервісними структурами, промисловими групами. В Україні діють агрохолдинги змішаного типу, які водночас займаються фінансово-кредитною, торговельною, виробничою та транспортною діяльністю. Головними напрямками їхньої аграрної діяльності є вирощування експортних культур: зернових, технічних культур, олійних, експорт зернової продукції, тваринництво, заготівля та перероблення сільськогосподарської сировини, виробництво та реалізація продовольства [3]. Так, домінуючою галуззю спеціалізації агрохолдингів в Україні є рослинництво, яке складає 80% вартості в структурі реалізованої продукції, що зумовлюється надвисоким рівнем його рентабельності. В цілому, в Україні нараховується понад 50 потужних агрохолдингів, які напряду використовують 15% ріллі країни. Найпотужнішими агрохолдингами в Україні є «UkrLandFarming»,

«Миронівський хлібопродукт», «НСН», «Мрія», «Кернел». Як правило, вони всі є міжрегіональними. Так, відомий агрохолдинг «Мрія» орендує сільськогосподарські угіддя на площах чотирьох областей (Івано-Франківської, Хмельницької, Тернопільської та Чернівецької); аграрні підприємства агрохолдингу «UkrLandFarming» розміщені на території 21(!) області.

Незавершені перманентні реформи в більшості галузей сфери послуг (охорони здоров'я, освіти, культури) є незавершеними. Так, в іде другий етап медичної реформи, який важко поки однозначно оцінити [9].

Зараз, в Україні сфері послуг працює близько 60% зайнятого населення. Відзначимо, що останнє десятиліття цей показник зріс більше ніж на 10%. Максимальне значення характерне для м. Києва з його метрополітенськими функціями, а мінімальне – для областей Центральної України. У існуючій структурі зайнятості сфери послуг майже 40% припадає на готельне й ресторанне господарство, торгівлю: по 10% і більше – на транспорт і зв'язок, державне управління, охорону здоров'я, освіту. В цілому, останнє десятиліття значно зросла частка зайнятих у фінансовій діяльності, торгівлі, готельному й ресторанному господарстві. Відповідне, географія та просторові тенденції розвитку закладів цієї сфери є визначальним у сучасних траєкторіях розвитку великих міст України. Однак, поступово частка зайнятих в охороні здоров'я та освіті продовжує скорочуватися [18].

За останні два десятиліття спостерігалися суттєві трансформації в розвитку сфери послуг [5]. Диференціювалися організаційні форми підприємств галузі. Спостерігаються важливі зміни в радіусах обслуговування: так, в сільській місцевості за окремими видами послуг вони значно збільшилися (насамперед медичних і освітніх закладів), то в містах вони суттєво скоротилися (мережа закладів фінансових послуг, заклади торгівлі, низки медичних послуг, переважно приватних

(стоматологічних кабінетів, аптеки, амбулаторій сімейної медицини тощо). Асортимент подібних послуг у містах суттєво розширився, а в сільській місцевості продовжує значно поступатися міському. Так, роздрібний товарообіг статистично у розрахунку на одну особу в середніх містах майже в 5 разів перевищує такий показник у сільській місцевості. На сьогодні, найвищий душовий показник роздрібного товарообігу є в м. Києві.

Новим для сучасного розвитку сфери послуг є формування і поява закладів мережі регіональних торговельно-розважальних центрів (далі – ТРЦ) або молів. В Україні вони вперше появилися в м. Києві в 2001 р. при змінах та реконструкції площ і вулиць. На сьогодні, в країні функціонує майже 150 регіональних молів у понад 30 містах [19].

Очікувано, що в просторовому аспекті спостерігається суттєва диференціація забезпеченості торговельно-розважальними центрами. Так, за кількістю молів на 100 тис. мешканців найбільш насиченими є Київська (разом з містом Київ), Харківська, Дніпропетровська, Вінницька, Івано-Франківська Чернівецька Миколаївська та Одеської області. Найменша насиченість ТРЦ характерна для Закарпатської, Кіровоградської, Хмельницької Херсонської, областей [19].

Значне посилення економічної поляризації та просторової диференціації серед регіонів України, що мало місце в 2000-х рр., зумовлювалося декількома факторами, а саме [25]:

1) протягом цього періоду трансформацій спостерігалось істотне зростання концентрації господарської діяльності в Дніпропетровському регіоні, переважно в міських агломераціях Дніпропетровську та Каменського та Кривого Рогу. Саме в період частка регіону у українському виробництві валової доданої вартості збільшилася 10,3%. Це сталося, переважно, завдяки посиленню індексів територіальної концентрації виробництва важкої промисловості;

2) певне зростання концентрації господарської діяльності відбулося в Київській і Харківській областях. Значення цих регіонів у виробництві валової доданої вартості України зросла з 20,5 до майже 23% та з 5,7 до 6,0% відповідно. Таке суттєве зростання концентрації господарської діяльності в цих регіонах зумовлюється переважно третинним сектором;

3) протягом досліджуваного періоду відбувалося повільне стійке зменшення концентрації господарської діяльності в старопромислових (Донецькій і Запорізькій областях) та аграрно-індустріальних (Рівненській, Чернігівській, Вінницькій, Сумській та інших областях) регіонах України.

Таким чином, останніми десятиріччями відбулося кардинальні перетворення в структурі господарства країни, що суттєво вплинуло на господарську картину сучасної України. Тенденції та динаміка процесів є важливим прикладним аспектом шкільної географії та повинна дати розуміння школярам щодо зміни господарської діяльності регіонів та змін в їх спеціалізації.

РОЗДІЛЗ

ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ В ШКІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ

У поступальному розвитку промислового виробництва відбувається постійна зміна та оновлення технологій. Технологія – визначена послідовність виробничих операцій та процесів, які підпорядковані досягненню певного результату, виготовленню певного продукту праці [25]. На різних етапах цивілізаційного розвитку переважали різні технології, а їх історичні комбінації та поєднання стали називати технологічними укладами. Сучасні дослідники розрізняють шість технологічних укладів, починаючи від першої промислової революції та становлення індустріальної цивілізації. Кожний технологічний уклад має свої головні чинники, рушійні сили та характерні поєднання виробництв [40].

Перший технологічний уклад сформувався під впливом промислової революції в Англії. Його головним чинником виступали ткацькі машини, які різко підвищили продуктивність текстильного виробництва, та водяні двигуни («млини»). Провідними тогочасними галузями були текстильна промисловість, виплавка чавуну, обробка заліза. В цей час швидко зростає мережа каналів для річкового судноплавства [34].

Другий технологічний уклад пов'язаний з появою парових машин та прискореним розвитком вугільної та металургійної індустрії. У цей час започатковане масове виробництво парових двигунів, паровозів та пароплавів, формуються перші мережі залізниць. Це був час переходу від природних (вода, вітер, тяглова худоба, людські м'язи) до машинних двигунів. Окремі дослідники називають його епохою «парових машин» [34, 39].

Ключовими чинниками третього технологічного укладу були виробництво сталі і винаходи електричних машин. Головними галузями третього укладу стало машинобудування – важке та електротехнічне, а також неорганічна хімія – виробництво анілінових фарбників, вибухівки, добрив. За головним конструктивним матеріалом цей час називають «епохою сталі», а за новим джерелом енергії – «епохою нафти» [34, 38].

Четвертий технологічний уклад базувався вже на інших чинниках, головними серед яких були двигун внутрішнього згоряння та нафтохімія. Його пріоритетними галузями стали автомобілебудування, авіаційна промисловість, кольорова металургія, хімія органічного синтезу, видобуток і переробка нафти і газу [1].

Якісно новим за своїми чинниками і галузевим складом став п'ятий технологічний уклад. Винахід першого мікропроцесора (1971 р.) започаткував наступну епоху комп'ютерів та телекомунікацій. На зміну попереднім технологіям, які послідовно вдосконалювали енергетичні та матеріальні засади індустріального виробництва, приходять види економічної діяльності, засновані на знанні та інформації, на якісно нових принципах [34]. Серед них електроніка, мікроелектронні компоненти, обчислювальна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації та інформаційні технології, оптиковолоконні технології, робототехніка, біотехнології.

Шостий технологічний уклад продовжує і поглиблює якісний перехід (стрибок) людства у технологіях виробництва. З ним пов'язують новий час – «епоху нанотехнологій». Він позначає новий етап у розвитку біотехнологій, клітинної біології (генна інженерія) та медицини. У його складі такі прогресивні галузі, як аерокосмічна промисловість, нанотехнології, виробництво матеріалів із заданими властивостями, оптоелектроніка, розробка систем штучного інтелекту, мікроелектроніка, фотоніка, мікросистемна механіка, робототехніка [7, 28, 34].

На даний час в Україні ще недостатньо статистичної інформації для аналізу технологічної структури господарства її регіонів. Разом з тим за цією ознакою досить чітко розрізняють регіони старопромислові та новопромислові. Для старопромислових регіонів – Донецька і Луганська області – характерне значне переваження виробництв третього технологічного укладу. Новопромислові регіони – Дніпропетровський, Запорізький, Полтавський – вже мають всі ознаки домінування четвертого технологічного укладу. У головних економічних центрах країни з розвиненою науково-технічною та інноваційною діяльністю формуються прогресивні виробництва п'ятого технологічного укладу. Йдеться про Київ, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Львів, Одесу [31].

Періодизація технологічних укладів та світові лідери в їх розробленні і впровадженні представлені у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Періодизація технологічних укладів [34]

Технологічні уклади	Час активного життя, роки	Країни-лідери у розробленні та поширенні укладів
Перший	1770-1830	Велика Британія, Франція, Бельгія
Другий	1840-1880	Велика Британія, Франція, Бельгія, США, Німеччина
Третій	1890-1930	Велика Британія, Франція, США, Німеччина
Четвертий	1940-1980	США, Західна Європа, Японія
П'ятий	1980-сьогодення	Євросоюз, Японія, США, країни Південно-Східної Азії

Вивчення змін технологічних укладів надає можливість пояснити школярам варіативність і одночасну полі стадійність розвитку регіонів та країн [4]. Пояснення проблем старопромислових районів важливе для пояснення кризових ситуацій в економіці країн та їх частин та стане

важливим матеріалом для пояснення проблем українських регіонів [2, 34].

В реалізації курсу географії 10 класу, інформація про стадії розвитку, інвестиції та просторову диференціацію країн важлива при реалізації оцінно-ціннісного компонента [50], сутність якого полягає в здатності робити самостійно висновки про причини та фактори нерівномірності економічного розвитку субрегіонів Америки.

Саме тому, інформація про стадійність розвитку світової економіки, розуміння факту одночасного полі стадійного існування та взаємодії є важливою складовою реалізації програмних результатів навчання географії в загальній школі.

ВИСНОВКИ

1. Існуючий науковий доробок в цілому представлений стійкими науковими концепціями, які намагаються пояснити ендегенні та екзогенні чинники зміни стадій розвитку сучасної економіки та пояснити функціонування її як системи та сучасні тренди. Саме базуючись на таких концепціях ми можемо пояснити сучасним школярам різноманіття та полістадійсть сучасного розвитку світової економічної системи, сучасну просторову диференціацію країн, регіонів і частин світу.
2. Останніми десятиріччями відбулося кардинальні перетворення в структурі господарства країни, що суттєво вплинуло на господарську картину сучасної України. Тенденції та динаміка процесів є важливим прикладним аспектом шкільної географії та повинна дати розуміння школярам щодо зміни господарської діяльності регіонів та змін в їх спеціалізації.
3. На даний час в Україні ще недостатньо статистичної інформації для аналізу технологічної структури господарства її регіонів. Разом з тим за цією ознакою досить чітко розрізняють регіони старопромислові та новопромислові. Для старопромислових регіонів – Донецька і Луганська області – характерне значне переваження виробництва третього технологічного укладу. Новопромислові регіони – Дніпропетровський, Запорізький, Полтавський – вже мають всі ознаки домінування четвертого технологічного укладу. У головних економічних центрах країни з розвиненою науково-технічною та інноваційною діяльністю формуються прогресивні виробництва п'ятого технологічного укладу. Йдеться про Київ, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Львів, Одесу.
4. Вивчення змін технологічних укладів надає можливість пояснити школярам варіативність і одночасну полістадійність розвитку регіонів

та країн. Пояснення проблем старопромислових районів важливе для пояснення кризових ситуацій в економіці країн та їх частин та стане важливим матеріалом для пояснення проблем українських регіонів.

В реалізації курсу географії 10 класу, інформація про стадії розвитку, інвестиції та просторову диференціацію країн важлива при реалізації оцінно-ціннісного компонента, сутність якого полягає в здатності робити самостійно висновки про причини та фактори нерівномірності економічного розвитку субрегіонів Америки.

Саме тому, інформація про стадійність розвитку світової економіки, розуміння факту одночасного полі стадійного існування та взаємодії є важливою складовою реалізації програмних результатів навчання географії в загальній школі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
2. Барановский Н. Поляризация пространственного развития Украины: глубина, причины, следствия, пути преодоления / Н. Барановский // Национальная и региональная экономика: текущие научные проблемы Восточной Европы : [монография] / под ред. Э. Милош. – Lublin : Politechnica Lubelska, 2013. – С. 48–61.
3. Барановський М. Механізми стимулювання розвитку депресивних територій України: інституційні аспекти / М. Барановський // Часопис соціально-економічної географії. – 2012. – Вип. 13(2). – С. 26–30.
4. Барановський, М. О. (2019). ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL REFORM IN UKRAINE: IS THERE REAL SUCCESS IN THE FINANCIAL ACTIVITY OF THE TERRITORIAL COMMUNITIES? Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки», (11), 9-15.
5. Барановський, М. (2017). Пострадянська трансформація сільського простору в Україні: від поляризації до децентралізації. Часопис соціально-економічної географії, (23), 23-29.
6. Бронетко С. А. Еволюція технологічних укладів та її значення в курсі географії середньої школи / С.А Бронетко // Магістерські студії. Альманах. Вип. 21. 2021. – Херсон: ХДУ, 2021. – С. .
7. Варналій З.С. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку / З.С. Варналій та ін. // Монографія, 2005. – 497 с.
8. Гаєвська Л. Трансформаційні процеси і регуляторна політика в економіці України : [монографія] / [Л. Гаєвська, Л. Гацька, І. Горленко] ; за заг. ред. Л. Тарангул. – Ірпінь : Національна академія ДПС України, 2004. – 222 с.

9. Горленко І. О. Концепція збалансованого розвитку : принципи і механізми реалізації в Україні / І. О. Горленко, С. А. Лісовський, Л. Г. Руденко // Україна: географічні проблеми сталого розвитку : зб. наук. пр. в 4-х т. – К. : ВГЛ «Обрії», 2004. – Т. 1. – 2004. – С. 62-69.
10. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2006 р. № 1001 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1001-2006-%D0%BF>
11. Долішній М. І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століть: нові пріоритети / Мар'ян Долішній. – К.: Наукова думка, 2006. – 519 с.
12. Иноземцев В. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы : [учеб. пособие для студ. вузов] / В. Иноземцев. – М. : Логос, 2000. – 304 с.
13. Кондратьев Н. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды. / Н. Кондратьев, Ю. Яковец, Л. Абалкин. – М. : Экономика, 2002. – 767 с.
14. Круш П. В. Регіональне управління: Навчальний посібник / П. В. Круш, О. О. Кожемяченко. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 248 с.
15. Лісовський С. А. Суспільство і природа: баланс інтересів на теренах України : Монографія / С. А. Лісовський. – К.: Ін-т географії НАН України, 2009. - 300 с.
16. Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США / Пер. с англ. И. И. Дьюмулена [и др.]. - Москва : Прогресс, 1966. - 462 с.
17. Мезенцев К. Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація : [монографія] / К. Мезенцев, Г. Підгрушний, Н. Мезенцева. – К. : ДП «Прінт Сервіс», 2014. – 132 с.
18. Мезенцев К.В. Урбанізовані території України: причини та наслідки трансформації у пострадянський період / К.В. Мезенцев, Н.І. Мезенцева // Соціально-географічні виклики у Східно-Центральній

Європі на початку ХХІ століття : зб. матер. міжнар. наук. географ. конф. (м. Берегово, 29–30 березня 2012 р.) / за ред. Д.Д. Фодора. – Берегове, 2012. – Т. 1. – С. 310–317.

19. Мезенцева Н.І. Територіальні особливості розміщення торговельно-розважальних центрів в Україні / Н.І. Мезенцева, Т.Л. Бура // Регіон-2012: стратегія оптимального розвитку : матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25–26 жовтня 2012 р.) / за ред. В.С. Бакірова. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012. – С. 39–42.

20. Мочерний С. До питання про постіндустріальне суспільство / С. Мочерний // Економіка України. – 2002. – № 9. – С. 52–58.

21. Немец Л. Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины) / Л. Н. Немец. – Харьков : Факт, 2003. – 383с.

22. Пилипенко И.В. Принципиальные различия в концепциях промышленных кластеров и территориально-производственных комплексов / Пилипенко И.В. // Вестник Московского ун-та. Серия 5. География. – Изд. Моск. ун-та. – 2004. – № 5. – С. 3-9.

23. Підгрушний Г.П. Значення полюсів соціально-економічного розвитку у вдосконаленні територіальної організації суспільства / Г.П. Підгрушний // Український географічний журнал. – 2013. – № 4. – С. 40–47.

24. Підгрушний Г.П. Трансформаційні процеси в економіці України: галузевий та регіональний аспекти / Г.П. Підгрушний // Географічна наука і практика: виклики епохи : матер. міжнар. наук. конф., присвяченої 130-річчю географії у Львівському університеті (м. Львів, 16–18 травня 2013 р.). – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – Т. 1. – С. 195–198.

25. Підгрушний Г. П. Промисловість і регіональний розвиток України: Монографія / Григорій Підгрушний. – К.: інститут географії НАН України, 2009. – 300 с.

26. Підгрушний Г. П. Просторово-часові аспекти економічних трансформацій у регіонах України / Г. Підгрушний, К. Мезенцев, Н. Мезенцева. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки. – Херсон, 2015. - №2. – С. 4-13.
27. Підходи до концепції стійкого розвитку та її інтерпретації стосовно України / Волошин В.В., Горленко І.О., Кухар В.П. та ін. // Український географічний журнал. – 1995. – № 3. – С. 3-10.
28. Пістун М. Д. Сучасні проблеми регіонального розвитку: навчальний посібник / М. Д. Пістун, А. Л. Мельничук. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. – 286 с.
29. Ростоу, В. В. (1961). Стадии экономического роста. Нью-Йорк: Прегер./ пер. с англ. В. П. Марченко.
30. Руденко Л.Г. Виробничі системи: від локальних виробничо-територіальних систем до кластерів / Л. Г. Руденко // Український географічний журнал. – 2002. – № 1. – С. 77-78.
31. Руденко Л.Г. Проблеми вдосконалення регіональної політики в Україні / Л. Г. Руденко, І. О. Горленко // Український географічний журнал.– 2010. – №2. – С. 26-31.
32. Руденко Л.Г. Украина на пути к устойчивому развитию (геоэкологические аспекты) / Л. Г. Руденко, І. О. Горленко, В.И. Олещенко. – К.: Ин-т географии НАН Украины, 2000. – 29 с.
33. Сбалансированное экономическое, социальное и экологическое развитие территории (экономико-географические аспекты) / И.А. Горленко, Л.Г. Руденко, С.Н. Малюк, Н.П. Лебедь. – К., 1991. – 56 с.
34. Смаль В. Постіндустріальні форми територіальної організації виробництва: огляд основних концепцій / В. Смаль // Український географічний журнал. – 2010. – № 3. – С. 30–35.
35. Смаль В. Основні науково-методологічні підходи до концептуалізації структурної трансформації економіки на стадії постіндустріального розвитку / В. Смаль // Науковий вісник

- Херсонського державного університету. Серія: географічні науки. – Херсон, 2015. - №1. – С. 20-35.
36. Сонько С. П. Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми / С. П. Сонько. – К.: Ніка – Центр, 2003. – 287
37. Сонько С.П. Ринок і регіоналістика: Навчальний посібник / С. П. Сонько, В.В.Кулішов, В.І. Мустафін. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2002. – 380 с.
38. Топчієв О. Г. Теоретичні засади географії: підручник / О.Г. Топчієв, Д.С. Мальчикова, І.О. Пилипенко, В.В. Яворська. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2020. – 336 с.
39. Топчієв О.Г. Регіоналістика: географічні основи регіонального розвитку і регіональної політики. Навч. посіб. / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова, В. В. Яворська. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. – 372 с.
40. Трансформація структури господарства України: регіональний аспект / за ред. Г. Балабанова, В. Нагірної, О. Нижник. – К. : Міленіум, 2003. – 404 с.
41. Чужиков В.І. Регіональні інтеграційні стратегії постсоціалістичних країн Європи: Монографія / В.І. Чужиков. – К.: ТОВ “Кадри”, 2003. – 297 с.
42. Чухно А. Постіндустріальна економіка: теорія практика та їх значення для України / А. Чухно // Економіка України. – 2001. – № 11. – С. 42–49.
43. Шевчук А. Постфордистские концепции (критический анализ) / А. Шевчук. – Казань, 2000. – 81 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://ecsocman.hse.ru/data/634/686/1219/Shevchuk_PostfordistTheories2000.pdf.
44. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й Шумпетер ; предисл. В. Автономова. – М. : Эксмо, 2007. – 864 с.
45. Bell, D (1973) The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in

Social Forecasting. New York, NY: Basic Books.

46. Esping-Andersen, G. (1990). The three worlds of welfare capitalism. Princeton University Press. https://www.researchgate.net/profile/Gosta-Esping-Andersen/publication/243774920_The_Three_Worlds_Of_Welfare_Capitalism/links/54116b240cf2b4da1bec4309/The-Three-Worlds-Of-Welfare-Capitalism.pdf
47. Fisher, A. G. (1939). Production, primary, secondary and tertiary. *Economic record*, 15(1), 24-38.
48. Romer P.M. (1990). Endogenous Technological Change // *Journal of Political Economy*, Vol.98, No.5, pt.2, pp.71–102.
49. Rostow, W.W., *Politics and the Stages of Growth*, Cambridge University Press, 1971, 410 p.
50. Програма Географія (Рівень стандарту).
«<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/21.12.%20geografia/geografiya-10-11final-21112017.doc>»